ז טוּר וְהָרֹאשׁ דָּוִד אַבּוּדְרָהָם (שפתונה עשרה ד״ה וחזר שליח ציבור).
ח אֹרְחוֹת חַיִּים (סִי׳ סב) בְּשֵׁם רַבֵּנוּ יוֹנָה (אגרות התשובה סִי׳ ט).
ט בְּרָכוֹת מ״ד ע״א).
י טוּר בְּשֵׁם רַבֵּנוּ יוֹנָה (לד: ד״ה אין עוברין).

וּבָרוּךְ (י) **שְׁמוֹ:** ו **[י]וַיַּעֲנוּ אָמֵן אַחַר כָּל בְּרָכָה, בֵּין אוֹתָם שֶׁיָּצְאוּ יְדֵי תְּפִלָּה בֵּין אוֹתָם** (כג) **שֶׁלֹּא יָצְאוּ,**
(כד) * וּבְכֻנָּה, שֶׁיְּכַוֵּן בְּלִבּוֹ (כה) **אֱמֶת הִיא** (יא) **[יא] הַבְּרָכָה שֶׁבֵּרַךְ הַמְבָרֵךְ, וַאֲנִי מַאֲמִין בָּזֶה:** ז **[ח]לֹא יָשִׁיחַ שִׂיחַת**
(יב) **חֻלִּין** (כו) **בְּשָׁעָה שֶׁשְּׁלִיחַ צִבּוּר חוֹזֵר הַתְּפִלָּה, וְאִם שָׂח, הוּא חוֹטֵא וְגָדוֹל עֲוֹנוֹ** (כז) **מְנֻשָּׂא, וְגוֹעֲרִים בּוֹ.**
הַגָּה: וְיִלְמַּד בָּנָיו (יג) (כח) **הַקְּטַנִּים שֶׁיַּעֲנוּ אָמֵן,** כִּי מִיָּד שֶׁהַתִּינוֹק עוֹנֶה אָמֵן יֵשׁ לוֹ חֵלֶק לָעוֹלָם הַבָּא (כל בו (סִי׳ יא)):
ח **[ט]לֹא יַעֲנֶה אָמֵן חֲטוּפָה, דְּהַיְנוּ כְּאִלּוּ הָאֶלֶ״ף נֶקְדָּה** (יד) (כט) **בַּחֲטָף, וְכֵן שֶׁלֹּא יַחְטֹף וְיִמַּהֵר לַעֲנוֹת אוֹתוֹ**
(ל) **קֹדֶם שֶׁיִּסַּיֵּם הַמְבָרֵךְ. וְכֵן לֹא יַעֲנֶה אָמֵן קְטוּפָה, דְּהַיְנוּ שֶׁמְּחַסֵּר * קְרִיאַת הַנּו״ן וְאֵינוֹ מוֹצִיאָהּ בַּפֶּה שֶׁתְּהֵא**
נִכֶּרֶת, (גַּם לֹא יַפְסִיק בְּאָמְצַע הַמִּלָּה) (בית יוסף (ד״ה תניא) בשם הערוך (ערך אמן)). **וְלֹא יַעֲנֶה אָמֵן יְתוֹמָה, דְּהַיְנוּ** (לא) **שֶׁהוּא**

שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה

וְעַיֵּן בְּתַשׁוּבַת הָרַא״שׁ (כלל ד סִי׳ יט) דְּאוֹתָם הָאוֹמְרִים עִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר בְּאֶמְצַע הַבְּרָכָה, אַף שֶׁאֵין כָּאן בְּרָכָה לְבַטָּלָה שֶׁאֵין פּוֹתְחִין וְחוֹתְמִים בְּבָרוּךְ, וְגַם יֵשׁ תִּשְׁבָּה דְּצַיְיתֵי, מִכָּל מָקוֹם נִרְאֶה כְּקִלּוּחַ רֹאשׁ. וְכָתַב בְּשַׁלְמֵי צִבּוּר (דיני חזרת התפילה סִי׳ ו) בְּשֵׁם מַאֲמַר מָרְדְּכַי (סִי׳ ו) דְּמָה שֶׁכָּתַב בְּשַׁלְחָן עָרוּךְ שֶׁיִּשְׁתֹּק, הַיְינוּ שֶׁלֹּא יְדַבֵּר דְּבָרִים בְּטֵלִים אוֹ שְׁאָר דְּבָרִים שְׁאֵינָם מִתְּפִלַּת שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה, וְגַם אֵין אִסּוּר קָלוּת רֹאשׁ אֶלָּא בְּמַגְבִּיהִים קוֹלָם, אֲבָל בִּלְחַשׁ נִרְאֶה דַּעֲדִיף טְפֵי, שְׁמָכְנִין עִתָּרֵה לְמָה שֶׁאָמַר הַחַזָּן, וּמִדִּבְרֵי הַב״ח (סִי״ב) וְהָאֲלִיָּה רַבָּה (סִי״ז) מִשְׁמַע דְּאֶפְשָׁר בְּלִחַשׁ אֵיכָא קְפִידָא, וְהוּא אֵינוֹ סוֹבֵר כֵּן, עַיֵּן שָׁם. וְנִרְאֶה לִנְהֹג כְּהַב״ח וְהָאֲלִיָּה רַבָּה, דְּיֵשׁ לְחוּשׁ דְּבִשְׁעִיגְרָא דִּילְשָׁנָא יָבוֹא גַּם כֵּן לוֹמַר הַבְּרָכָה וְיִהְיֶה בְּרָכָה לְבַטָּלָה. וְיֵשׁ נוֹהֲגִין בְּמוֹקְף רֹאשׁ הַשָּׁנָה בְּפִסּוּקֵי מַלְכֻיּוֹת זִכְרוֹנוֹת שׁוֹפָרוֹת לוֹמַר בְּלַחַשׁ הַפְּסוּקִים עִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר לְעוֹרֵר עַצְמָם בְּכַוָּנַת הַלֵּב, וְאֵין לְמַחוֹת בְּיָדָם. וּמַה שֶּׁכָּתַב בְּשֵׁם הָרַמ״ע מִפַּאנוּ, כָּתַב בְּשַׁלְמֵי צִבּוּר (שם סִי׳ ז) דְּאִדְּשֵׁי קַמַּאי עַל זֶה, וּבִקְּרִי בְּיוֹדֵעַ בְּסוֹדָן שֶׁל דְּבָרִים כו׳, וְהָאֲנָשִׁים הַנִּפְשִׁים אֶל ה׳ נֶהֱנוּ כְּמִנְהָג חֲסִידִים הָרִאשׁוֹנִים לִהְיוֹת הַסִּדּוּר פְּתוּחַ לִפְנֵיהֶם בְּחַזָּרַת הַתְּפִלָּה וּלְכַוֵּן בְּכָל מִלָּה, עַיֵּן שָׁם. וְכֵן כָּתַב בְּשָׁלְ״ה (מסכת תמיד נר מצוה סִי׳ נד): ו **[יא] הַבְּרָכָה.** עַיֵּן בְּאֵר הַיטֵב. וְחֶבֶת שְׁאֵאֲמִינוּ הוּא טָעוּת סוֹפֵר וְצָרִיךְ לִהְיוֹת (סק״ח) בְּשֵׁם מֹהַר״י מוּלְכּוֹ מִי שֶׁנִּזְדַּמֵּן לוֹ לַעֲנוֹת אָמֵן עַל שְׁנֵי דְּבָרִים, עוֹנֶה שְׁנֵי אֲמֵנִים זֶה אַחַר זֶה, וְלֹא דְּמֵי לִשְׁמֹעַ שְׁמַע, דְּהָכָא הוּא עַל שְׁנֵי דְּבָרִים, וּטְפֵי עֲדִיף לוֹמַר אָמֵן וְאָמֵן, עַיֵּן שָׁם, וְעַיֵּן פְּרִי חָדָשׁ סִימָן ס״א (סק״ט):

בַּאֵר הַיטֵב

ה (י) **שְׁמוֹ.** וְלֹא יֹאמַר 'הַגָּדוֹל'. וּפְשׁוּט דְּאִם עוֹסֵק בְּמָקוֹם שְׁאֵינוֹ רַשַּׁאי לְהַפְסִיק אִסּוּר לְאָמְרוֹ. מָגֵן אַבְרָהָם (סק״ט). וְעַיֵּן לְעֵיל סִימָן ס״ו סָעִיף קָטָן ט׳ מַה שֶּׁכָּתַבְנוּ שָׁם: ו **[י]ה] הַבְּרָכָה.** וְזֶהוּ בִּבְרָכַת הוֹדָאָה כְּגוֹן בָּרוּךְ שֶׁאָמַר וְיִשְׁתַּבַּח וְנֶאֱל יִשְׂרָאֵל, אֲבָל בִּתְפִלָּה צָרִיךְ שֶׁיְּכַוֵּן אֱמֶת הִיא וַאֲנִי מִתְפַּלֵּל שֶׁיַּאֲמִינוּ דְּבָרָיו. מָגֵן אַבְרָהָם (סק״י). עַיֵּן בַּ״ח (סִי״ח) וּבְשָׁלְ״ה (מסכת תמיד נר מצוה סִי׳ לח) וּבְסֵפֶר נְגִיד וּמְצַוֶּה (ד״ה אמן): ז **[יג] חֻלִּין.** וְלֹא לְזַמֵּר עִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, וְלֹא יֹאמַר הַשְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה עִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר. עַיֵּן בְּשׁוּר, וְעַיֵּן מַה שֶּׁכָּתַבְנוּ בְּסָעִיף קָטָן ד׳: (יג) **הַקְּטַנִּים.** וְצָרִיךְ שֶׁיְּחַנְּכֶם שֶׁיִּשְׁמְעוּ בְּאֵימָה וּבְיִרְאָה. וְאוֹתָן שָׂרָצִים וְשִׁבְּצֵי בְּבֵית הַכְּנֶסֶת בְּשַׁחוּק מוּטָב שֶׁלֹּא יִשְׁמְעוּ אֵיזֶה בְּרָכָה מִסַּיֵּם אַחַר זֶה, וְלֹא דְּמֵי לִשְׁמֹעַ שְׁמַע, דְּהָכָא הוּא עַל שְׁנֵי דְּבָרִים, וּטְפֵי עֲדִיף לוֹמַר אָמֵן וְאָמֵן, עַיֵּן שָׁם, וְעַיֵּן פְּרִי חָדָשׁ סִימָן ס״א (סק״ט):

בְּאוּר הֲלָכָה

צַאת הַכּוֹכָבִים, וּבִפְרָט בְּמוֹצָאֵי שַׁבָּת קֹדֶשׁ, מִנְהָג נָכוֹן הוּא לְהַמְתִּין:
ו * **וּבְכֻנָּה שֶׁיְּכַוֵּן בְּלִבּוֹ אֱמֶת הִיא וְכוּ׳. עַיֵּן בְּמִשְׁנָה בְּרוּרָה** (סק״כ כה) **מַה שֶּׁכָּתַבְנוּ אֲבָל בִּתְפִלָּה וְכוּ׳, זֶהוּ מִדִּבְרֵי הַמָּגֵן אַבְרָהָם** (סק״י) **בְּשֵׁם הַב״ח**
(סק״ח), **וּלְפָלְאָה שִׁשָּׁנָה לְשׁוֹן הַב״ח, שֶׁשָּׁם כָּתַב זֶה יָכוֹן דְּוַקָּא בְּאִמְצָעִיּוֹת,** מַשְׁמַע דְּרִאשׁוֹנוֹת שֶׁהַן מְיֻחָדוֹת לְשֶׁבַח אֵין לְכַוֵּן רַק שֶׁאֱמֶת הוּא דִּבְרֵי הַמְבָרֵךְ כְּמוֹ שֶׁכָּתַב בְּשֻׁלְחָן עָרוּךְ, וּמִלְּשׁוֹנוֹ שֶׁכָּתַב זֶה בִּבְרָכַת הוֹדָאָה וְכוּ׳ לֹא מַשְׁמַע כֵּן, **וְאוּלַי דְּהוּא פְּלִיג בָּזֶה עַל הַב״ח וּכְצִירָא לֵיהּ דִּבְרָכַת מִחְיֵה מֵתִים גַּם כֵּן יֵשׁ בּוֹ שְׁתֵּי הַכְּנוּנוֹת,** דְּהַיְנוּ אֱמֶת שֶׁהוּא מְחַיֵּה מֵתִים, וְיהִי רָצוֹן שֶׁיִּתְקַיְּמוּ בְּמִהֵרָה, **וְאוּלַי דְּגַם בִּבְרָכָה רִאשׁוֹנָה שֶׁיֵּשׁ בָּזֶה** דְּהַיְנוּ שֶׁצְּעָנִית אֱמֶת הוּא קַאֵי עַל כָּל הַבְּרָכָה שֶׁבְּדֶרֶךְ הַמְבָרֵךְ שֶׁהוּא גּוֹמֵל חֲסָדִים וְקוֹנֶה הַכֹּל וְזוֹכֵר חַסְדֵּי אָבוֹת וּמֵבִיא גּוֹאֵל וְכוּ׳, וְאִם כֵּן שֶׁיֵּשׁ בָּזֶה גַּם כֵּן שְׁתֵּי הַכְּנוּנוֹת, **לְבַד בִּבְרָכַת אַתָּה קָדוֹשׁ לְחוּד לֹא שַׁיָּךְ רַק כַּוָּנָה אַחַת, וּלְכָךְ סָתַם הַמָּגֵן אַבְרָהָם. וּבִפְרֵי מְגַדִּים** לְעֵיל בְּסִימָן נ״א (משׁ״ז סק״ג) **הָעֲתִיק מִן הַשְּׁלָ״ה** (מסכת תמיד נר מצוה סִי׳ לח) **דְּשְׁלֹשׁ רִאשׁוֹנוֹת לֹא יְכַוֵּן רַק הַכַּוָּנָה הַכְּתוּבָה בְּשֻׁלְחָן עָרוּךְ.** עַיֵּן שָׁם טַעֲמוֹ, וּלְפָלְאָה שְׁלֹא זָכַר כְּלָל מִדִּבְרֵי הַמָּגֵן אַבְרָהָם הַזֶּה שֶׁהֶעְתִּיק אֶת דִּבְרֵי הַב״ח
וְשִׁנָּה בִּלְשׁוֹנוֹ מַשְׁמַע דְּהוּא פְּלִיג עַל זֶה, [א]**וְצָרִיךְ עִיּוּן לְמַעֲשֶׂה:**
ח * **קְרִיאַת הַנּו״ן.** נָקֹט מִילְּתָא דְּשִׁכִּיחָא, **וְהוּא הַדִּין אִם מְחַסֵּר קְרִיאַת הָאֶלֶ״ף אוֹ הַמֵּ״ם.** בַּ״ח (סִי״ח) וְעוֹלַת תָּמִיד (סק״ו):

מִשְׁנָה בְּרוּרָה

וְעוֹד, אִם כְּשֶׁמַּזְכִּירִין צַדִּיק בְּשָׁר וָדָם צְרִיךְ לְבָרְכוֹ שֶׁנֶּאֱמַר (משלי י ז) 'זֵכֶר צַדִּיק לִבְרָכָה', צַדִּיקוֹ שֶׁל עוֹלָם עַל אַחַת כַּמָּה וְכַמָּה. (כג) **וּבְרָכוֹת שֶׁחִתַּמְתָּן קָצָר רַק כְּשִׁתֵּי תֵבוֹת עִוְּרִים בִּבְרָכַת הַשַּׁחַר, וּכְהָאי גַּוְנָא בִּשְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה וְכָל הַבְּרָכוֹת, מַהֲנָכוֹן לִשְׁלִיחַ צִבּוּר לֵיזָהֵר אָז שֶׁלֹּא לְמַהֵר כָּל כָּךְ לַחְתֹּם תָּכֵף אֶת הַבְּרָכָה, אֶלָּא לִשְׁהוֹת מְעַט, כְּדֵי שֶׁכָּל הָעוֹנִים יִשְׁמְעוּ אֵיזֶה בְּרָכָה מְסַיֵּם אַחַר כָּךְ, וְגַם יִהְיוּ יְכוֹלִים לַעֲנוֹת הָאָמֵן תֵּכֶף,** (כד) דְּאִי לָאו הָכִי לְפָעָמִים עַל יְדֵי הַקּוֹל שֶׁל עֲנִיַּת בָּרוּךְ הוּא וּבָרוּךְ שְׁמוֹ הַרְבֵּה מַהָעוֹנִים אֵינָם יוֹדְעִים אֵיזֶה בְּרָכָה מְסַיֵּם, וְגַם עֲנִיָּתָם הוּא אֵינֶנּוּ תֵּכֶף אַחַר שְׁכָלָה הַבְּרָכָה, וְכָל זֶה יֵשׁ בּוֹ חֵשֶׁשׁ שֶׁל אָמֵן יְתוֹמָה וּכְדִלְקַמָּן בְּסָעִיף ח׳ בְּהַגָּ״ה: ו **[כג] שֶׁלֹּא יָצְאוּ.** רְצוֹנוֹ לוֹמַר, אַף עַל פִּי שֶׁהֵם יוֹצְאִין עַכְשָׁו בִּתְפִלַּת הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, אֵינָם כְּעוֹנִים אָמֵן אַחַר בְּרָכוֹת עַצְמָן, שֶׁהֲרֵי מִכָּל מָקוֹם הֵם אֵינָם אוֹמְרִים כְּלוּם אֶלָּא שׁוֹמְעִים וְלַבּוּשׁ] (סק״ב): **(כד) וּבְכַוָּנָה וְכוּ׳.** עַיֵּן בְּחַיֵּי אָדָם (ח״א) כְּלָל ו׳ (סִי״א) שֶׁכָּתַב דְּיֵשׁ בַּעֲנִיָּתוֹ אָמֵן גַּם עַל מַה שֶּׁאָמַר הַמְבָרֵךְ בָּרוּךְ אַתָּה ה׳, דְּהַיְינוּ שֶׁאָמַר הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר בָּרוּךְ אַתָּה ה׳ מָגֵן אַבְרָהָם, יְכַוֵּן הָעוֹנֶה אֶת הָאָמֵן אָמֵן שֶׁיִּהְיֶה מְבֹרָךְ שֵׁם ה׳ שֶׁהָיָה מָגֵן אַבְרָהָם, וּכְהָאי גַּוְנָא בְּכָל הַבְּרָכוֹת:
(כה) אֱמֶת הִיא. וְזֶהוּ בִּבְרָכַת הוֹדָאָה כְּגוֹן בָּרוּךְ שֶׁאָמַר וְיִשְׁתַּבַּח וְנֶאֱל יִשְׂרָאֵל וּכְהָאי גַּוְנָא, אֲבָל בִּתְפִלָּה צָרִיךְ שֶׁיְּכַוֵּן אֱמֶת הִיא וְגַם אֲנִי מִתְפַּלֵּל שֶׁיְּהִי רָצוֹן שֶׁיְּקַיְּמוּ בְּמִהֵרָה, וּכְהָאי גַּוְנָא בְּכָל הַבְּרָכוֹת), וּבִקְדִישׁ צָרִיךְ לְכַוֵּן עַל הָעֲתִיד לָבֹא, שֶׁיַּאֲמִינוּ דְּבָרָיו (כה) מַה שֶּׁהוּא מְבַקֵּשׁ שֶׁיִּתְגַּלֶּה מַלְכוּתוֹ בַּעֲגָלָא וּבִזְמַן קָרִיב, דְּעִקַּר הָעִנְיָן בְּוַדַּאי יְקַיֵּם לְבַסּוֹף כְּמוֹ שֶׁכָּתוּב (זכריה יד ט) 'בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה ה׳ אֶחָד וּגו׳. כְּתַב הַפְּרִי מְגַדִּים בְּסִימָן נ״א (משׁ״ז סק״ג) דְּהָעוֹנֶה אָמֵן אַחַר בְּרִכַּת הַמְחַזִּיר לֹא יֹאמַר בְּיָחִיד אָמֵן אֲנַחְנוּ לָךְ, כִּי אָמֵן קָאֵי עַל הַבְּרָכָה כְּנַ״ל, וּמוֹדִים הוּא עִנְיָן בִּפְנֵי עַצְמוֹ, רַק יִשְׁהֶא מְעַט אַחַר תֵּבַת אָמֵן. (כו) מִי שֶׁנִּזְדַּמֵּן לוֹ לַעֲנוֹת אָמֵן עַל שְׁנֵי דְּבָרִים, עוֹנֶה שְׁנֵי אֲמֵנִים זֶה אַחַר זֶה, וְיִכַּוֵּן בְּכָל אָמֵן אֶת הָעִנְיָן עַל מָה הוּא עוֹנֶה, וּטְפֵי עֲדִיף לוֹמַר אָמֵן וְאָמֵן. (כז) אֶפְלוּ אִם יִרְצֶה לִיזָּהֵר בְּסוֹף כָּל בְּרָכָה לְכַוֵּן וְלַעֲנוֹת אָמֵן. כָּתַב בְּשָׁלְ״ה (מסכת תמיד נר מצוה סִי׳ נד), רְאִיתִי מֵהַחֲרֵדִים אֶל דְּבַר ה׳ שֶׁמְּשִׁימִין הַסִּדּוּר בִּפְנֵיהֶם בְּשָׁעַת חֲזָרַת הַתְּפִלָּה וְעֵינֵיהֶם וְלִבָּם שָׁם שֶׁלֹּא יִרְאוּ חִצְוֹנָה, וְאָז מְכַוְּנִים עַל כָּל מִלָּה וּמִלָּה: **(כז) מְנֻשָּׂא.** כָּתַב בְּאֵלִיָּה רַבָּה (סק״ק יב) בְּשֵׁם הַכָּל בּוֹ (סִי׳ יא), אוֹי לְהָאֲנָשִׁים שֶׁמְּשִׂיחִים בְּעֵת הַתְּפִלָּה, כִּי רְאִינוּ כַּמָּה בָּתֵּי הַכְּנֶסֶת נֶחֱרְבוּ בְּשְׁבִיל עָוֹן זֶה, (כח) **הַקְּטַנִּים.** וְצָרִיךְ שֶׁיְּחַנְּכֶם עַל זֶה: **(כח) הַקְּטַנִּים.** וְיֵשׁ לְמֵנוֹת אֲנָשִׁים יְדוּעִים לְהִשְׁגִּיחַ עַל זֶה, (כט) שֶׁיַּעֲמְדוּ בְּאֵימָה וְיִרְאָה. וְהַקְּטַנִּים בְּיוֹתֵר הָרְצִים וְשָׁבִים בְּבֵית הַכְּנֶסֶת בְּשִׂחוֹק מוּטָב שֶׁלֹּא לְהָבִיאָם, דְּהָרְגֵל נַעֲשֶׂה טֶבַע, וְגַם שֶׁמַּטְרִידִים לְהַצִּבּוּר בִּתְפִלָּתָם. וּמִלְּבַד כָּל זֶה, נָכוֹן לְהָאָב הַמֵּבִיא קְטַנִּים כָּאֵלּוּ לְבֵית הַכְּנֶסֶת לְהַשְׁגִּיחַ עַל בִּגְדֵיהֶם וְסַנְדָּלֵיהֶם אִם הֵם נְקִיִּים, כְּדֵי שֶׁלֹּא לְהַכְשִׁיל בָּזֶה לְהַמִּתְפַּלְּלִים בְּתוֹךְ אַרְבַּע אַמּוֹתֵיהֶם, וְעַיֵּן לְעֵיל סִימָן פ״א בְּמִשְׁנָה בְּרוּרָה סָעִיף קָטָן ג׳: ח **[כט] בַּחֲטָף.** פֵּרוּשׁ בְּשׁוּר״א. (ל) וְהוּא הַדִּין שֶׁלֹּא יֹאמַר אָמֵן בְּשֹׁאֵר נְקֻדּוֹת בְּשׁוּרֵק אוֹ בְּחוֹלָ״ם וּכְהָאי גַּוְנָא, כִּי בְּכָל זֶה אֵין מַשְׁמָעוּת פֵּרוּשׁוֹ לְשׁוֹן הָאֱמֶת דְּבָרִים, אֶלָּא (לא) יִקְרָא הָאֶלֶ״ף בְּקָמַ״ץ גָּדוֹל: (ל) **כֻּלָּם שַׁיָּכִים.** רְצוֹנוֹ לוֹמַר שֶׁיְּסַיֵּם עַד שֶׁיְּסַיֵּם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר בְּעוֹד שֶׁהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר עוֹמֵד עֲדַיִן בְּחֲצִי תֵּבָה אַחֲרוֹנָה, וְזֶה אָסוּר: **(לא) שֶׁהוּא חַיָּב.** דַּעַת הַמְחַבֵּר דְּדַוְקָא אִם רוֹצֶה לָצֵאת בְּאֵיזֶה בְּרָכָה שֶׁהוּא חַיָּב, כְּגוֹן שֶׁרוֹצֶה לָצֵאת יְדֵי תְּפִלָּה דְּקִדּוּשׁ וּכְהָאי גַּוְנָא, (לב) אֲבָל אִם אֵינוֹ חַיָּב כְּגוֹן שֶׁכְּבָר הִתְפַּלֵּל לְעַצְמוֹ, אַף דְּמִצְוָה לְכָל אָדָם לִשְׁמֹעַ חֲזָרַת הַשַּׁ״ץ, מִכָּל מָקוֹם אֵין עָלָיו חִיּוּב בְּעַצְמִיּוּת הַבְּרָכָה, וְכָל שֶׁכֵּן אִם הָאָמֵן הוּא מִפִּתָּם בְּבִרְכוֹת דְּעָלְמָא מַהֵר לְדַעַת הַמְחַבֵּר לַעֲנוֹת אַף שֶׁהוּא אֵינוֹ יוֹדֵעַ עַל אֵיזֶה בְּרָכָה הוּא עוֹנֶה רַק שֶׁשָּׁמַע לַאֲחֵרִים שֶׁעוֹנִים. וְהָרַמ״א בְּהַגָּ״ה פְּלִיג

שַׁעַר הַצִּיּוּן

(כג) פְּשׁוּט: (מד) בֵּית יוֹסֵף. **וּמִטַּעַם זֶה יֵשׁ נִמְנָעִין לוֹמַר בָּרוּךְ הוּא וּבָרוּךְ שְׁמוֹ, דְּאָמֵן חֲמִיר מִמֶּנּוּ** (וְעַיֵּן בְּמַעֲשֶׂה רַב) (הלכות ק״ש ותפלה סִי׳ מג), **אֲבָל נָכוֹן לַעֲשׂוֹת כְּמוֹ שֶׁכָּתַבְנוּ:** ו **(מה)** פְּרִי מְגַדִּים (א״א סק״י): **(מו)** שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה (סק״י יא): ז **(מז)** כֵּן מוֹכֵחַ מַאֲחֲרוֹנִים: **(מח)** פְּרִי מְגַדִּים (א״א סק״ב) בְּשֵׁם יְרֵי הָעֲמוּדִים (עמוד העבודה פ״ח), עַיֵּן שָׁם עוֹד: **(מט)** מָגֵן אַבְרָהָם (סק״י יא) וּפְרִי מְגַדִּים, עַיֵּן שָׁם: ח **(נ)** לְבוּשׁ (סִי״ב): **(נא)** פְּרִי מְגַדִּים (א״א ס״ק יב): **(נב)** פְּרִי מְגַדִּים (שם): **(נג)** בַּ״ח (סִי״ח) וְעוֹלַת תָּמִיד: **(נד)** אַחֲרוֹנִים, וְכֵן מוּכָח מִכַּפָּף מִשְׁנָה (הל׳ ברכות פ״א הי״א):

לִיקוּטֵי דִּבְרֵי הָרַב: א] ובשו״ע הרב (סִי״ט) כתב: ובברכות אמצעיות של תפילה וברכת רצה ושים שלום שחתימתן היא שבח והודאה לשמו וגם ייחול וקיוי שיקוים דבר זה במהרה, טוב לכוין גם כן באמן ב׳ הענינים שאמת הוא דבר זה ושיאמנו דבריו (של זה) ויקוים דבר זה במהרה [ומדבריו משמע שבג׳ ברכות ראשונות יש רק כוונה אחת].

Mishna Brura Menukad © Copyright Oz Vehadar - עוז והדר
Sacred Text - If printed do not throw away, requires genizah

חַיָּב בִּבְרָכָה אַחַת * וּשְׁלִיחַ צִבּוּר מְבָרֵךְ אוֹתָהּ * וְזֶה אֵינוֹ שׁוֹמְעָהּ, (לב) אַף עַל פִּי שֶׁיּוֹדֵעַ אֵיזוֹ בְּרָכָה מְבָרֵךְ הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, מֵאַחַר שֶׁלֹּא שָׁמְעָהּ לֹא יַעֲנֶה אַחֲרָיו אָמֵן, דְּהָוֵי אָמֵן יְתוֹמָה. הַגָּהּ: * וְיֵשׁ מַחְמִירִין דַּאֲפִלּוּ אֵינוֹ (טו) מְחַיָּב בְּאוֹתָהּ בְּרָכָה, לֹא יַעֲנֶה אָמֵן (לג) אִם אֵינוֹ יוֹדֵעַ בְּאֵיזֶה בְּרָכָה קָאֵי שְׁלִיחַ צִבּוּר, דְּזֶה נַמִּי מִקְרֵי אָמֵן יְתוֹמָה (טור בשם בְּאוֹתָהּ בְּרָכָה, לֹא יַעֲנֶה אָמֵן (לג) אִם אֵינוֹ יוֹדֵעַ בְּאֵיזֶה בְּרָכָה קָאֵי שְׁלִיחַ צִבּוּר, דְּזֶה נַמִּי מִקְרֵי אָמֵן יְתוֹמָה (טור בשם *) תשב"ץ). וְלֹא יְמִתִּין עִם עֲנִיַּת הָאָמֵן, אֶלָּא (לד) * מִיָּד (לה) שֶׁכִּלָּה הַבְּרָכָה יַעֲנֶה (טז) [טז] אָמֵן (אבודרהם שמונה עשרה ד"ה וחוזר שליח ציבור). כ וְלֹא יַעֲנֶה (לו) אָמֵן קְצָרָה, אֶלָּא אֲרֻכָּה קְצָת לְ כְּדֵי שֶׁיּוֹכַל לוֹמַר 'אֵל מֶלֶךְ נֶאֱמָן', וְלֹא יַאֲרִיךְ בָּהּ יוֹתֵר מִדַּי, לְפִי מ שֶׁאֵין קְרִיאַת הַתּוֹרָה נִשְׁמַעַת כְּשֶׁמַּאֲרִיךְ יוֹתֵר מִדַּי: ט נ אִם יֵשׁ (לז) קְצָת מֵהָעוֹנִים * שֶׁמַּאֲרִיכִין

*) צָרִיךְ לוֹמַר רכ"ץ וְהוּא רֹאשֵׁי תֵּבוֹת רַב כֹּהֵן צָדָק.

כ בְּרָכוֹת מ"ז (ע"א). ל בֵּית יוֹסֵף (ד"ה ומ"ש ובלבד) בְּשֵׁם הַגְּהוֹת מֵימוֹנִיּוֹת בְּפֶרֶק א' מֵהִלְכוֹת בְּרָכוֹת (ד"ק ה"ד) בְּשֵׁם הֵירוּשַׁלְמִי. מ תּוֹסְפוֹת שָׁם (ד"ה כלו). נ סֵפֶר אֲרְחוֹת חַיִּים (הל' סעודה סי' י).

בְּאֵר הֵיטֵב

שֶׁאֵין מַשְׁמִעוּת פְּרוּשׁ הָאֱמֶת דְּבָרִים. לְבוּשׁ (ס"ט): **(טו) מְחַיָּב וכו'.** וְהֵבֵ"ח (ס"י): הָחֵמִיר אֲפִלּוּ אֵינוֹ מְחַיָּב בְּאֵיזֶה בְּרָכָה קָאֵי, אִם הַבְּרָכָה הִיא לְהוֹצִיא רַבִּים יְדֵי חוֹבָתָם, וְלֹא שָׁרֵי בְּיוֹדֵעַ אֶלָּא אִם כֵּן בִּבְרָכַת הַתּוֹרָה וּבִבְרָכַת הַנֶּהֱנִין, עַיֵּן שָׁם: **(טז) אָמֵן.** וְאִם הַחַזָּן מַאֲרִיךְ בְּנִגּוּן שֶׁל וְאִמְרוּ אָמֵן, יֹאמְרוּ אָמֵן מִיָּד, כִּי הַנִּגּוּן הֲוֵי הֶפְסֵק. יֵשׁ

שַׁעֲרֵי תְּשׁוּבָה

ח **[טז] אָמֵן.** עַיֵּן בְּאֵר הֵיטֵב. וְעַיֵּן בְּרָכֵי יוֹסֵף (סק"ט) בְּשֵׁם מַהֲרַ"י מוּלְכּוֹ, שְׁלִיחַ צִבּוּר שֶׁפָּסַם

מִשְׁנָה בְּרוּרָה

וְאוֹסֵר (לה) אֲפִלּוּ בְּכָל הַבְּרָכוֹת אִם אֵינוֹ יוֹדֵעַ עַל אֵיזֶה בְּרָכָה הוּא עוֹנֶה: **(לב) אַף עַל פִּי שֶׁיּוֹדֵעַ.** וּכְגוֹן שֶׁהוּא מַכִּיר לְפִי סֵדֶר הַבְּרָכוֹת, (ט) אוֹ שֶׁחִסַּר מִשְׁמַע רַק סוֹף הַבְּרָכָה: **(לג) אִם אֵינוֹ יוֹדֵעַ וכו'.** וְאִם יוֹדֵעַ עַל אֵיזֶה בְּרָכָה הוּא עוֹנֶה, מֵתֵר לַעֲנוֹת בְּכָל הַבְּרָכוֹת (ט) אֲפִלּוּ בַּחֲזָרַת הַשַּׁ"ץ, כֵּיוָן שֶׁכְּבָר הִתְפַּלֵּל וְאֵינוֹ מְחַיָּב בְּעֶצֶם הַבְּרָכָה. (לא) וְיֵשׁ מַאֲחֲרוֹנִים שֶׁמַּחְמִירִין בַּחֲזָרַת הַשַּׁ"ץ, וּסְבִירָא לְהוּ דְּמִכֵּיוָן דְּתִקּוּן רַבָּנָן שֶׁיַּחֲזֹר שְׁלִיחַ צִבּוּר הַתְּפִלָּה אֲפִלּוּ כָּלָם הִתְפַּלְּלוּ, כְּאִלּוּ מְחַיָּבִים בְּאוֹתָהּ בְּרָכָה קְרֵינַן לְהוּ, וְאֵין לָהֶם לַעֲנוֹת אֲפִלּוּ יוֹדֵעַ בְּאֵיזֶה בְּרָכָה קָאֵי הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר אִם לֹא שָׁמַע סִיּוּם הַבְּרָכָה מֵהַשְּׁלִיחַ צִבּוּר (לט) וְיֵשׁ לְחוּשׁ לָזֶה לְכַתְּחִלָּה לְיַזְהֵר לִשְׁמֹעַ כָּל בְּרָכוֹת שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה מִפִּי הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר גּוּפָא, וְגַם בְּלָאו הָכִי מִצְוָה לְכַוֵּן לִשְׁמֹעַ בִּרְכַּת הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר וּכְדִלְעֵיל בְּסָעִיף ד', (מ) אֲבָל בְּדִיעֲבַד אֲפִלּוּ אִם לֹא שָׁמַע רַק שֶׁיָּדַע אֵיזֶה בְּרָכָה מְשַׁמְּעוֹנָה עֶשְׂרֵה מִסַּיֵּם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר, יַעֲנֶה אָמֵן, כֵּיוָן שֶׁכְּבָר הִתְפַּלֵּל בְּעַצְמוֹ: **(לד) מִיָּד.** וְתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר כְּדִבּוּר דָּמֵי. וְשִׁעוּר תּוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר הוּא מַחֲלֹקֶת הַפּוֹסְקִים, יֵשׁ אוֹמְרִים שְׁלֹשָׁה תֵּבוֹת, וְיֵשׁ אוֹמְרִים אַרְבָּעָה תֵּבוֹת, וּבְיוֹתֵר מִזֶּה לֹא יַעֲנֶה כְּלָל דִּהֲוֵי בְּכְלָל אָמֵן יְתוֹמָה. וּבְצִבּוּר קָיְמָא לַן דְּעַד שֶׁכָּלוּ רֹב הַצִּבּוּר לַעֲנוֹת אָמֵן הוּא עֲדַיִן בְּכְלָל הַבְּרָכָה וּמֻתָּר לְכָל אֶחָד לַעֲנוֹת עִמָּהֶם, וְעַיֵּן בְּסָעִיף י"א וּבְבֵאוּר הֲלָכָה (ד"ה וקודם): **(לה) שֶׁכִּלָּה הַבְּרָכָה.** וְאִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר מַאֲרִיךְ בְּנִגּוּן שֶׁל וְאִמְרוּ אָמֵן, יֹאמְרוּ הַקָּהָל אָמֵן מִיָּד, כִּי הַנִּגּוּן הֲוֵי הֶפְסֵק, (מ) וְדַוְקָא אִם מַאֲרִיךְ הַרְבֵּה בְּנִגּוּן. וְדַוְקָא לְעִנְיַן קָדִישׁ שֶׁכְּבָר כָּלָה עִצָּם הַבַּקָּשָׁה אַחַר תֵּבַת בִּזְמַן קָרִיב אוֹ אַחַר תֵּבַת דַּאֲמִירָן בְּעָלְמָא, (מא) אֲבָל אִם הַשְּׁלִיחַ צִבּוּר מַאֲרִיךְ בְּשִׁאָר בְּרָכָה בְּסוֹפָהּ בְּאֵיזֶה נִגּוּן, לֹא יַעֲנֶה אָמֵן כָּל זְמַן שֶׁלֹּא סִיֵּם אֶת עִצַּם הַתֵּבָה שֶׁל הַבְּרָכָה: **(לו) אָמֵן קְצָרָה.** מִפְּנֵי שֶׁנִּרְאֶה שֶׁדּוֹמֶה עָלָיו כְּמַשָּׂא, אֶלָּא כְּדֵי שֶׁיּוּכַל וכו', כִּי זְהוּ פֵּרוּשׁוֹ שֶׁל אָמֵן וְכֵ"ל בְּסָעִיף ו', וְהוּא רֹאשֵׁי תֵּבוֹת שְׁלָהּ: **ט (לז) קְצָת מֵהָעוֹנִים.** (מג) אֲבָל עַל רֹב הַצִּבּוּר מְחַיָּב לְהַמְתִּין בְּכָל הַתְּפִלָּה שֶׁלֹּא לְהַתְחִיל בִּבְרָכָה שֶׁלְּאַחֲרֶיהָ עַד שֶׁיַּעֲנוּ אָמֵן, וְכֵן (מד) בְּקָדִישׁ שֶׁלֹּא לְהַתְחִיל יִתְבָּרַךְ עַד שֶׁיַּעֲנוּ הָרַב אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא, וְכֵן כָּל כְּהַאי גַּוְנָא. וּבַעֲוֹנוֹתֵינוּ הָרַבִּים הָרַבֵּה אֲנָשִׁים נִכְשָׁלִין בָּזֶה כְּשֶׁמִּתְפַּלְּלִין לִפְנֵי

לְעִנְיַן אִישׁ יְחִידִי שֶׁרוֹצֶה לַעֲנוֹת אָמֵן עַל אֵיזֶה בְּרָכָה וְנִמְשָׁךְ אַחַר הַבְּרָכָה יוֹתֵר מִכְּדֵי דִּבּוּר גַּם כֵּן יְהֵא מֻתָּר לַעֲנוֹת, וְעוֹד, דַּאֲפִלּוּ אִם הַצִּבּוּר יַתְחִילוּ כֻּלָּם תֵּכֶף לַעֲנוֹת בְּתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר שֶׁל בִּרְכַּת הַמְּבָרֵךְ, זֶה לְעִנְיַן הוּא מִכְּדֵי דִּבּוּר אַחַר בִּרְכַּת הַמְּבָרֵךְ, דְּהָלֹא הֵם מְתֻרָּמִים לְהַתְחִיל בְּתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר דְּהוּא עַל כָּל פָּנִים שְׁתֵּי תֵּבוֹת אַחַר הַמְּבָרֵךְ, וְשִׁעוּר הָאָמֵן הָלֹא הוּא כְּדֵי לוֹמַר אֵל מֶלֶךְ נֶאֱמָן, אִם כֵּן מִמֵּילָא כְּשֶׁיַּתְחִיל הוּא יוֹתֵר מִכְּדֵי דִּבּוּר, וְיֵשׁ לוֹמַר דְּשָׁם שְׁאָנֵי שְׁעוֹנִים הַרְבֵּה אֲנָשִׁים אָמֵן אַחַר הַבְּרָכָה וּבְוַדַּאי יֵשׁ מֵהֶן כַּמָּה אֲנָשִׁים שֶׁהִתְחִילוּ לַעֲנוֹת אָמֵן תּוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר אַחַר הַבְּרָכָה, לָכֵן אֲפִלּוּ מִי שֶׁהִתְחִיל לַעֲנוֹת אָמֵן אַחַר כָּךְ כָּל אֶחָד וְאֶחָד הוּא בְּתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר שֶׁל חֲבֵרוֹ, וְדוֹמְיָא דְּמָאי דְּאָמְרִינַן בְּשִׁבּוּעוֹת לְעִנְיַן עֲדוּת דַּף ל"ב עַמּוּד א' כָּל אֶחָד בְּתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר שֶׁל חֲבֵרוֹ, וּבְנָזִיר רֵישׁ פֶּרֶק ד' (כא.) עַיֵּן שָׁם, אַךְ מִכָּל מָקוֹם אֵין הַבּוֹצֵעַ צָרִיךְ לְהַמְתִּין רַק עַד שֶׁיִּכְלוּ רֹב הָעוֹנִים, דְּמִן הַסְּתָם אֵין מַתְחִילִין כֻּלָּם לֶאֱמֹר זֶה אַחַר זֶה רַק מַתְחִילִין תֵּכֶף וּמִי שֶׁמַּאֲרִיךְ בַּעֲנִיָּתוֹ יוֹתֵר מִדַּאי אֵין צָרִיךְ לְהַמְתִּין עָלָיו, מַה שֶּׁאֵין כֵּן בְּעִנְיָנוֹ בְּאִישׁ יְחִידִי שֶׁרוֹצֶה לַעֲנוֹת אָמֵן אַחַר הַבְּרָכָה צָרִיךְ שֶׁלֹּא לְשַׁהוֹת יוֹתֵר מִכְּדֵי דִּבּוּר אַחַר הַבְּרָכָה. וְנִרְאֶה לִי לְהָבִיא קְצָת רְאָיָה לִדְבָרַי הַפְּרִי מְגַדִּים מֵהָא דְּאָמְרִינַן בְּשִׁבּוּעוֹת ל"ו עַמּוּד א' דְּאָמַן בּוֹ שְׁבוּעָה בּוֹ קַבָּלַת דְּבָרִים, עַיֵּן שָׁם, וְכִדְנִפְסַק בְּיוֹרֶה דֵּעָה סִימָן ר"ט (ס"א) עַיֵּן שָׁם בְּבֵאוּר הַגְּרִ"א, וּבְסִימָן רל"ז סָעִיף ב', וְכִי הֵיכִי דְּלְעִנְיַן אָמֵן שֶׁהוּא קַבָּלַת דְּבָרִים בּוֹ דְּוַקָּאי צָרִיךְ לַעֲנוֹת הָאָמֵן תּוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר וְכִדְמוֹכִיחַ בְּרֵישׁ פֶּרֶק ד' דְּנָזִיר עַיֵּן שָׁם, בְּנִמְרָא וּבְבֵאוּר הַגְּרִ"א הַנַּ"ל בְּצִיּוּן א', אִם כֵּן הוּא הַדִּין בְּעִנְיָנוֹ לְעִנְיַן אָמֵן שֶׁהוּא הָאֱמֶת דְּבָרִים וְכִדְאִיתָא בְּבֵית יוֹסֵף (ד"ה ויעבור) צָרִיךְ לְהֵיוֹת דּוֹקָא בְּתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר, זֶה הַנִּרְאֶה לַעֲנִיּוּת דַּעְתִּי בְּעִנְיָנוֹ. **אַךְ לְפִי זֶה אִם אֶחָד הַמִּתְיַן וְלֹא עָנָה עַד שֶׁסִּיְּמוּ רֹב הָעוֹנִים לַעֲנוֹת וַעֲנִיָּתוֹ הָיָה אַחַר כָּךְ בְּתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר שֶׁל עֲנִיָּתָם, יִצְטָרֵף עִמָּהֶם וְלֹא יְהֵיֶה אָמֵן יְתוֹמָה, וְיֵשׁ לְעַיֵּן לְפִי זֶה לְקַמָּן בְּסָעִיף י"א בְּהַמְחַבֵּר שֶׁכָּתַב דְּאִם קָדַם שְׁכָלְתָה עֲנִית אָמֵן מִפִּי רֹב הַצִּבּוּר וכו', א) וּלְפִי דְּבָרֵינוּ אֲפִלּוּ לְאַחַר שְׁכָלְתָה וּבְתוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר נָמֵי, אַךְ לְפִי מַה שֶּׁכָּתַב הַשַּׁעַם עַל דִּבְרֵי הַשֻּׁלְחָן עָרוּךְ בְּחִדּוּשֵׁי רַבִּי עֲקִיבָא אִיגֶר וּבְסֵפֶר מָגֵן גִּבּוֹרִים (אלף המגן ס"ק יז) וְהָעִתָּקְנוּם לְקַמָּן (בי"ל ד"ה וקודם), נִיחָא הַכֹּל:**

ט * שֶׁמַּאֲרִיכִין וכו'. וְאִם הַמְּעוּט שֶׁלֹּא סִימּוּ אֵינָם מַאֲרִיכִין יוֹתֵר מִדַּאי אֶלָּא שֶׁהָרֹב הוּא שֶׁאֶמְרוּהוּ בְּמְרוּצָה, חַיִּב לְהַמְתִּין עַל הַמְּעוּט, אַךְ מִסְּתָמָא אֵין צָרִיךְ לְחֻלּוֹת בְּהַכִּי

שַׁעַר הַצִּיּוּן

(לה) עוֹלַת תָּמִיד (סק"ו), וְכֵן מַשְׁמַע מִלֶּחֶם חֲמוּדוֹת (דברי חמודות ס"ז אות מא) וּמָגֵן אַבְרָהָם (ס"ק יג) וְאֵלִיָּה זוּטָא (סק"ו), דְּלֹא כְּטַ"ז (סק"ד) שָׁרָצָה לְהָקֵל בָּזֶה אֲפִלּוּ לְהַרְמַ"א: **(לו)** מוּכָח מִפְּרִי מְגַדִּים בְּמִשְׁבְּצוֹת זָהָב אות ד', עַיֵּן שָׁם עוד: **(לז)** נַחֲלַת צְבִי (סק"ח) וְאֵלִיָּה רַבָּה (ס"ק טו) וּשְׁאָרֵי אַחֲרוֹנִים בְּפֵרוּשׁ הָרַמ"א, דְּלֹא כְּטַ"ז (שם): **(לח)** לְבוּשׁ (ס"ד) וּמָגֵן אַבְרָהָם (ס"ק יג) בְּשֵׁם הַבַּ"ח (ס"י): **(לט)** אֵלִיָּה רַבָּה (שם): **(מ)** אֵלִיָּה רַבָּה (שם): **(מא)** פְּרִי מְגַדִּים (א"א ס"ק יד): **(מב)** מָגֵן אַבְרָהָם (ס"ק יד): **(מג)** פְּרִי מְגַדִּים (שם): **(מד)** זֶהוּ לְכָלֵי עַלְמָא. וְעַיֵּן בְּאֵלִיָּה רַבָּה סִימָן קכ"ח סָעִיף קָטָן ל"ז שֶׁהוּא הַחֵמִיר בְּיוֹתֵר מִזֶּה: **(מה)** שָׁם בְּאֵלִיָּה רַבָּה:

לִיקוּטֵי דִּבְרֵי הָרַב: א) רֹאשׁ לִיקוּטֵי דִּבְרֵי הָרַב לְהִלֵּן סִ"ק מ"ב.

עוֹן וְהֶדֶר - Mishna Brura Memukad © Copyright Oz Vehadar
Sacred Text - If printed do not throw away, requires genizah